

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.016:123.1"195"

КАТЕГОРІЯ СВОБОДИ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕЧІЙ

Тетяна Партико

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто сучасні психологічні підходи (починаючи з середини ХХ ст.) стосовно внутрішньої свободи людини: гуманістичні теорії А. Маслоу та Е. Фромма, феноменологічну теорію К. Роджерса, диспозиційну теорію Г. Оллпорта, психосоціальну теорію Е. Еріксона, індивідуальну теорію А. Адлера та ін. Категорія свободи в них трактується або як свобода вибору, або як свобода рішень, або як свобода діяльності. Описано психологічні критерії внутрішньої свободи людини та вплив на неї дитячого досвіду.

Ключові слова: внутрішня свобода, детермінізм, самоактуалізація, сучасні психологічні течії.

До найвищих духовних цінностей людини ХХІ ст., безперечно, слід віднести її особисту свободу. Осмислюють її філософи, про неї пишуть журналісти, її гарантують юристи й намагаються матеріально забезпечити економісти. Торкаються цього питання і психологи, яких, насамперед, цікавлять не зовнішні атрибути свободи людини, а внутрішнє переживання свободи.

Що відчуває внутрішньо вільна людина? На це питання упродовж ХХ ст. намагались дати відповідь провідні персонологи: А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Оллпорт, Е. Еріксон, А. Адлер, Е. Фромм та інші. У більшості сучасних психологічних течій внутрішню свободу розглядають як можливість вільного вибору людиною свого варіанта серед існуючих, як свободу рішень або як свободу діяльності. При цьому аналізу підлягає широкий спектр психологічних характеристик індивідуума: сфера його мотивацій та потреб, вольові та характерологічні риси, рівень самоактуалізації.

А. Маслоу, один із засновників гуманістичної психології, людину бачить як вільну й водночас відповідальну за ті рішення, які стосуються

способу її життя. Це особливо наочно виявляється у тому, що, на думку вченого, вона сама вирішує, який її потенціал і як вона буде його реалізовувати. Коли людина розвинула свої можливості настільки, що реалізувала життєві плани, вона досягла своєї самоактуалізації. Її ступінь А. Маслоу розглядає як основний показник внутрішньої свободи особистості [1].

Якими переживаннями це супроводжується? Характеризуючи людей, які самоактуалізувались, а отже, досягли внутрішньої свободи, А. Маслоу відзначає, що вони потребують недоторканості свого внутрішнього світу та уникають встановлення з іншими відношень залежності. Однак ці їх прагнення не завжди розуміють і приймають інші. Тому в товаристві таких людей часто вважають байдужими, некомунікабельними, високомірними та відчуженими. Справжні причини, однак, в іншому: у самоактуалізованих людей дефіцитарні потреби (фізіологічні, особистої безпеки та любові) достатньою мірою задоволені, тому й з'являється потреба іншого рівня – спілкування зі собою. З цього випливає цікавий висновок: внутрішньо вільні люди, будучи на самоті, не відчують себе самотніми.

З психологічного портрета самоактуалізованої особистості, поданого А. Маслоу, видно, що така людина намагається мати власний погляд на ситуацію, а не покладатися на думки та почуття інших, чинить опір спробі суспільства примусити її дотримуватися соціальних умовностей, що, однак, не свідчить про її антисоціальну спрямованість. Дотримуючись повсякденних норм поведінки, не витрачаючи енергії на боротьбу з існуючими в суспільстві традиціями та правилами, вона водночас може виявити надзвичайну незалежність, якщо зачіпаються її базові цінності.

Отже, самоактуалізовані люди вільні у своїх поглядах та діях і мінімально залежать від фізичного та соціокультурного середовища. Ця внутрішня автономія дає їм змогу покладатись на свій власний потенціал і внутрішні джерела росту й розвитку. Досягнення такого стану внутрішньої незалежності А. Маслоу пов'язує з тим, наскільки в минулому людина отримувала любові та захисту від інших.

Потреба у безпеці та захисті в гуманістичній психології тісно пов'язана з ідеєю свободи вибору. Ця потреба виявляється вже у дитинстві. Одним із її проявів є прагнення дитини до стабільності, наприклад, до сталого порядку денного. А. Маслоу зауважує, що маленькі діти краще себе почувають у сім'ях, де дотримуються певного режиму та дисципліни. Якщо ж дитину виховують в атмосфері вседозволеності, нічим не обмежують, то у неї потреба в безпеці та захисті не задовольняється, вона стає недовірливою, тривожною.

Отже, з теорії А. Маслоу випливає, що дитина прагне прогнозованості, надійності та стабільності, а це досягається через певну залежність

від дорослих. Як же ж за таких умов реалізується її внутрішня свобода? Вчений зауважує, що у ранньому дитинстві людина не є по справжньому вільною, бо в неї домінують фізіологічні потреби. Чим вище ми просуваємося в ієрархії потреб, тим вільніші ми у створенні власної долі.

Близькі до ідей А. Маслоу є положення про внутрішню свободу індивідуума, розроблені у феноменологічній теорії особистості К. Роджерса. Важливою тезою теорії є те, що люди самі визначають свою долю, однак у контексті вроджених задатків. У саму природу людини закладена здатність до самовизначення, однак багато людей втрачають її упродовж свого життя. Це може стати наслідком негативного досвіду, набутого у дитячі роки. К. Роджерс описує становлення цього досвіду у термінах “безумовної позитивної уваги” та “зумовленої позитивної уваги”. Ці поняття уточнюють обставини, за якими в людини, зокрема дитини, формується відчуття свободи власного “Я” [2, с.3].

Під безумовною позитивною увагою К. Роджерс розуміє повагу та прийняття іншого, незалежно від того, чи поводить себе ця інша людина відповідно очікуванням того, хто демонструє це прийняття, чи ні. Ця увага дає змогу дитині розвивати її власні цінності, що у майбутньому є основою для становлення повноцінних дорослих з розвиненим відчуттям внутрішньої свободи.

Зумовлена позитивна увага, або умова цінності, характеризує ситуацію, за якою діти чи дорослі отримують схвалення інших. Основна умова така: я буду любити, поважати та приймати тебе лише у тому випадку, якщо ти будеш таким, яким я хочу тебе бачити. Для дітей зумовлена позитивна увага означає, що їх схвалюють та заохочують лише за поведінку, яку від них очікують референтні дорослі, особливо батьки. Якраз за таких умов, на нашу думку, з’являється внутрішня психологічна залежність. Її слід відрізнити від залежності, породженої потребою у безпеці та захисті. Якщо перша згодом веде до конформності, то остання, як впливає з праць А. Маслоу [1], – до впевненості та внутрішньої сили.

К. Роджерс зазначає, що умова цінності дається ціною втрати тенденції до самовизначення. Дитина постійно намагається відповідати стандартам інших і в результаті перебуває у стані внутрішньої неволі. При цьому не лише сама заборонена поведінка, а навіть думка про неї може бути загрозливою. Автор концепції, однак, зазначає, що ніхто не може бути повністю вільним від умов цінності. Разом з тим кожну людину можна приймати та поважати за те, якою вона є, без будь-яких “якщо” чи “але”. Це і буде безумовною позитивною увагою.

Однією з характеристик повноцінно функціонуючої людини, на думку К. Роджерса, є її емпірична свобода. Це означає, що людина живе без обмежень та заборон, відчуває особисту владу, здатна робити вибір та

керувати собою. Єдиний, хто відповідає за її вчинки та їх наслідки, це вона сама. Саме емпірична свобода дає людині сили реалізувати себе.

Емпіричну свободу К. Роджерс пов'язує з внутрішнім відчуттям людини, яке слід відрізнити від свободи людських вчинків. На вчинки впливають різноманітні фактори: спадковість, соціальні чинники, минулий досвід, які фактично і визначають зроблений вибір.

Отже, в теорії К. Роджерса особиста свобода людини є складовою тенденції до актуалізації. Чим активніше в людини виявляється ця тенденція, тим в неї більше свободи щодо своїх життєвих цілей. Для неї характерним є перехід від контролю зовнішніх підкріплень до внутрішнього контролю і автономної поведінки [3]. Усе людство, за К. Роджерсом, наділене природною тенденцією рухатись у напрямку незалежності, соціальної відповідальності, креативності та зрілості, що, на наш погляд, і є вагомими показниками внутрішньої свободи людини.

Провідні персонологи ХХ ст. свободу вибору пов'язують з потребою у самоповазі (А. Маслоу, Г. Оллпорт та ін.). Детальний опис цього зв'язку ми відшукуємо в диспозиційній теорії особистості Г. Оллпорта [4]. За Г. Оллпортом, самоповага – відчуття гордості за самотійно виконане завдання – з'являється на третьому році життя. Якщо батьки стримують прагнення дитини самотійно поводитися з предметами, які оточують, відчуття самоповаги може витіснитися відчуттям сорому та роздратування. Отже, самотійність діяльності тут розглядається як один із показників міри внутрішньої свободи дитини.

Г. Оллпорт описує як дитина, дорослішаючи, набуває щораз більшої внутрішньої свободи. Між шостим та дванадцятим роками життя вона починає розуміти, що здатна раціонально розв'язувати свої життєві проблеми. У дитини з'являється саморегуляція. Однак вона ще не довіряє собі настільки, щоб бути морально незалежною і значною мірою припускає, що її референтне оточення ніколи не помиляється. На цій стадії розвитку дитину характеризує значний конформізм, моральна та соціальна залежність.

Отже, уявлення Г. Оллпорта про внутрішню свободу висвітлено у його трактуванні розвитку індивідуума, який бере на себе відповідальність за планування свого життя. Водночас зазначимо, що концепція рис особистості, розроблена вченим, обмежує ступінь свободи у поведінці людини. Визнаючи за людиною можливість свободи вибору, теорія Г. Оллпорта приділяє їй меншого значення у порівнянні з іншими сучасними психологічними течіями. Центральну роль у людських вчинках Г. Оллпорт відводить ситуативним детермінантам, які поруч зі сформованими рисами особистості визначають її вибір в альтернативній ситуації.

Ідеї Г. Оллпорта про самотійність перекликаються з ідеями психосоціальної теорії розвитку особистості Е. Еріксона [5]. Згідно його

теорії, батьки, які не дозволяють дітям самотійно діяти, провокують появу відчуття провини. Коли дитина скута цим переживанням, вона відчуває неприкаяність та власну нікчемність, боїться постояти за себе, зазвичай є підлеглою у групі ровесників і надмірно залежить від дорослих. Їй не вистачає цілеспрямованості й рішучості, щоби ставити перед собою реальні цілі та добиватися їх.

Таким чином, надмірна залежність дітей від дорослих гальмує їх рішучість і цілеспрямованість, та утворює значні перешкоди на шляху до переживання дитиною внутрішньої свободи. А негативні враження, отримані в дитинстві, у майбутньому впливають на життєвий вибір дорослих людей, пригнічуючи внутрішню свободу.

Ідеї свободи вибору яскраво представлені в концепції творчого “Я” індивідуальної теорії особистості А. Адлера [6]. А. Адлер стверджував, що стиль життя людини формується під впливом творчих здібностей особистості. Кожна людина має можливість вільно створювати свій власний стиль життя. Ця творча сила робить її вільним індивідуумом, який здатний до самовизначення.

Заперечуючи концепцію психічного детермінізму, А. Адлер наголошував, що особистість твориться кожним індивідуумом. Дослідник зазначав: “Ми дотримуємося тієї думки, що у житті людини немає нічого причинно зумовленого” [6, с.91]. Таким чином, концепція обстоює ідеї повної свободи індивідуума. Ця ідея, однак, має певні обмеження, які спричинені тим, що стиль життя людини знаходиться під впливом її життєвої цілі, яка бере початок у ранньому дитячому досвіді.

Гуманістична теорія особистості Е.Фромма [7] категорію свободи розглядає в контексті суперечностей між власною безпекою та небезпекою. Такий підхід спричинений тим, що, за спостереженням вченого, для людини західного суспільства свобода супроводжувалась втратою відчуття власної безпеки і появою відчуття особистої незначущості. Прірва між свободою та безпекою, на думку Е. Фромма, стала причиною великих труднощів у людському існуванні: люди борються за свободу та автономію, проте сама ця боротьба спричиняє відчуття відчуженості від природи та суспільства; люди потребують мати владу над своїм життям та право вибору, проте їм водночас потрібно відчувати себе залежними від соціуму.

Як люди долають ці суперечності? Е. Фромм називає такі шляхи: або відмовою від свободи та пригніченням своєї індивідуальності, або здобуванням досвіду позитивної свободи. У першому випадку йдеться про втечу від свободи. Описуючи механізми цієї втечі, Е. Фромм, насамперед, називає авторитаризм, який розуміється як “тенденція об’єднати самого себе з кимось або чимось зовнішнім, щоби набути силу, втрачену індивідуальним “Я”” [7, с.163]. При мазохістській формі авторитаризму люди виявляють у

стосунках з оточуючими надмірну залежність, таким чином демонструючи внутрішню неволю.

Другий тип втечі – деструктивність. У цьому випадку людина намагається подолати відчуття власної неповноцінності, знищуючи та підкоряючи інших.

Нарешті, можна звільнитися від самотності та відчуженості шляхом абсолютного підкорення соціальним нормам. Стосовно таких людей Е. Фромм застосовує поняття “конформність автомата”. “Індивідуум перестає бути самим собою,” – зазначав Е. Фромм [7, с.163], – “він перетворюється у такий тип особистості, якого вимагає модель культури, і тому стає абсолютно подібним до інших – таким, яким вони хочуть його бачити”. Учений вважає, що подібна втрата індивідуальності міцно закріпилась у соціальному характері більшості сучасних людей.

Противагою механізмам втечі від свободи є досвід позитивної свободи, завдяки якому також можливе звільнення від самотності та відстороненості. У такому стані людина відчуває себе самодостатньою частиною світу. Досягнення позитивної свободи вимагає спонтанної активності у житті, а її розвиток відбувається через любов та працю [8]. Саме завдяки любові та праці люди єднаються між собою, не жертвуючи відчуттям внутрішньої свободи.

Розглянуті теорії спрямовані головню на внутрішнє переживання свободи людиною. Теорія соціального научіння Дж. Роттера – це спроба прогнозувати поведінку індивіда з точки зору не лише потреб, а й свободи діяльності [9]. Серед шести категорій потреб, описаних ученим, для нас інтерес являє потреба у незалежності. В контексті соціального научіння це означає здатність приймати самостійні рішення та досягати цілі без сторонньої допомоги.

Роттерівську концепцію свободи діяльності можна описати такою моделлю прогнозу поведінки [9]:

Потенціал потреби = свобода діяльності + цінність потреби.

Свободу діяльності Дж. Роттер прирівнює до загального очікування, що ця поведінка призведе до задоволення потреб. Висока свобода діяльності відображає очікування людини, що та чи інша поведінка призведе до успіху, тоді, як низька свобода діяльності відображає очікування неуспішної поведінки. На думку Дж. Роттера, низька свобода діяльності разом з високою цінністю потреби приводить до сильної фрустрації індивіда та поганої його адаптації, до відчуття неспроможності у досягненні важливих цілей.

Когнітивна теорія особистісних конструктів Дж. Келлі, яка з'явилась у середині ХХ ст., за своїм філософсько-психологічним баченням проблеми внутрішньої свободи людини майже на 50 років випередила свій час [10].

Вона побудована на основі цілісної філософської концепції – конструктивного альтернативізму.

У теорії Дж. Келлі людина представлена як вільна істота, яка залежить від своєї власної поведінки. Кожен день вона повинна вибирати, який конструкт і який його полюс використовувати для прогнозу подій. У ситуації вибору ми оберемо те, що найімовірніше або розширить наше розуміння світу, або уточнить нашу конструктну систему. Дж. Келлі назвав це “продуманим вибором”. “Ця система особистісних конструктів дає їй [людині] і свободу рішень, і обмеження дій – свободу, тому що вона дозволяє їй мати справу зі значенням подій, а не зі силами, які підштовхують її, і обмеження, тому що вона завжди робить вибір у межах тих альтернатив, які вона вибудувала для себе” [11, с.58].

Концепція Дж. Келлі передбачає, що наша поведінка ніколи повністю не визначена. Ми завжди вільні певною мірою переглядати чи змінювати наше трактування дійсності. Він стверджує, що у світі не існує таких речей, стосовно яких не може бути двох думок. Водночас Дж. Келлі вважає, що деякі наші думки та поведінка визначені попередніми подіями. Отже, когнітивна теорія побудована на перетині свободи та детермінізму. “Детермінізм та свобода неподільні, так як те, що визначає одне, є, за тією ж ознакою, свободою від іншого” [10, с.21].

Отже, за Дж. Келлі, люди наділені значною кількістю конструктів, з яких вони вибирають ті, які необхідні для інтерпретації подій. Одного разу вибрані, ці конструкти визначають її поведінку. Коли вибір зроблено, людина вже не є вільною. Таким чином, у теорії Дж. Келлі свобода та детермінізм знаходяться у складному переплетенні.

Поруч з розглянутими вище психологічними течіями, які більшою чи меншою мірою визнають за людиною внутрішню свободу, у психології другої половини ХХ ст. є й такі, які це категорично заперечують. До них відносяться психодинамічна теорія особистості З. Фрейда та теорія оперантного навчання Б. Скіннера.

З. Фрейд, прихильник біологічної детермінації поведінки людини, був переконаний, що всі прояви людської активності (дії, думки, почуття, прагнення) підвладні певним законам і детерміновані могутніми інстинктивними силами. Очевидно, що у такій теоретичній системі недоцільно оперувати поняттям “внутрішня свобода особистості”. Це підтверджує думка З. Фрейда про те, що людина має лише ілюзію свободи, а насправді вона нездатна вибирати між альтернативною поведінкою.

До подібного висновку, лише з інших теоретичних позицій, доходить Б. Скіннер. З його теорії випливає, що ніхто не має свободи вибору власної поведінки. Навпаки, поведінка формується винятково під впливом зовнішніх

підкріплення, які ми отримали у минулому досвіді. Свобода в принципі не допускається в експериментальному аналізі поведінки.

Проміжну позицію між крайніми полюсами стосовно внутрішньої свободи посідає соціально-когнітивна теорія особистості А. Бандури. Ключ до розуміння такої позиції лежить у його ідеї взаємного детермінізму. "Так як концепції людей, їх поведінка та їх оточення взаємно детерміновані, індивіди не є ні безпомічними об'єктами, які контролюються силами оточення, ні абсолютно вільними істотами, які можуть робити все, що їм заманеться" [12, с. 13]. Отже, згідно цієї теорії, люди певним чином можуть контролювати свою поведінку. Оточення впливає на людей такою ж мірою, як і люди впливають на оточення. Зв'язок між людиною та оточенням фактично подвійного спрямування: люди формують оточення, а оточення – людей. Ця неперервна взаємодія сил створює певну рівновагу між свободою та детермінізмом у концепції А. Бандури.

Підсумовуючи проведений нами аналіз категорії свободи в контексті психологічних течій другої половини ХХ ст., зауважимо, що значна частина сучасних персоністів визнає той факт, що внутрішня свобода характерна природі людини. Допускається, однак, різний ступінь цієї свободи. Різним є і психологічний зміст, який вкладається в це поняття. Для більшості теорій внутрішня свобода пов'язана із самоактуалізацією людини, високою самоповагою, звільненням від внутрішньої залежності, відчуттям безпеки, самостійності та відповідальності. Практично одностайно приймається те, що на досягнення внутрішньої свободи дорослої людини суттєво впливає ранній дитячий досвід. Вищого ступеня внутрішньої свободи досягає самоактуалізована особистість.

-
1. *Maslow A.* Motivation and personality (3rd ed.). New York: Harper and Row, 1987.
 2. *Rogers C.* On becoming a person: A therapist's view of psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin, 1961.
 3. *Rogers C.* A way of being. Boston: Houghton Mifflin, 1980.
 4. *Allport G.* The person in psychology: Selected essays. Boston: Beacon Press, 1968.
 5. *Erikson E.* Life cycle. In International Encyclopedia of the Social Sciences. New York: Crowell Collier & Macmillan, 1968. Vol. 9.
 6. *Adler A.* The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation of selections from his writings. H. L. & R. R. Ansbacher (Eds.). New York: Basic Books, 1956.
 7. *Fromm E.* Escape from freedom. New York: Avon, 1941/1956.
 8. *Fromm E.* The art of loving. New York: Harper and Row, 1956/1974.

9. *Rotter J.* The development and applications of social learning theory: Selected papers. New York: Praeger, 1982.
10. *Kelly G.* The psychology of personal constructs. New York: Norton, 1955.
11. *Kelly G.* Man's construction of his alternatives. In G. Lindzey (Ed.). Assessment of human motives. Orlando, FL: Harcourt Brace Jovanovich, Inc, 1958).
12. *Bandura A.* The self system in reciprocal determinism. *American Psychologist*, 1978. № 3. P. 344–358.

THE CATEGORY OF FREEDOM IN THE CONTEXT OF MODERN PSYCHOLOGICAL THEORIES

Tetyana Partyko

*Ivan Franko National University Universytetska St., 1
79000 Lviv Ukraine filos@franko.lviv.ua*

The modern psychological theories (since the middle of the XX-th century) concerning the internal freedom of a personality are analysed in this paper: a humanistic theory of Maslow A. and Fromm E., a phenomenological theory of Rogers C., a dispositional theory of Allport G., a psychosocial theory by Erikson E., an individual theory of Adler A. etc. The category of freedom is described as a freedom of choice, decision making and movement. The psychological criteria of internal freedom of a personality and the influence of a child's experience on it are described.

Key words: internal freedom, determine, self-actualization, modern psychological theories.

Стаття надійшла до редколегії 06.01.2001

Прийнята до друку 15.10.2001